

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории древнего мира и средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной Академии Наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной Академии Наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск IX

Одесса

ФЛП «Фридман А.С.»

2011

ББК 63.3(237Ук,7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым Советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. Протокол № 5 от 21 февраля 2011 г.

Древнее Причерноморье. Выпуск IX / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2011. – 520 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов IX Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2011 г. и была посвящена 90-летию со дня рождения этого выдающегося ученого. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, эпиграфики, археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор.

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова.

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова.

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор.

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ.

Руссес Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинэу, Молдова).

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ.

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Рецензенты:

Бруяко И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ.

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

*Издание осуществлено при финансовой помощи **Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Кравца.***

ISBN 966-96181-5-1

© Кафедра истории древнего мира и средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2011

А. Кузь (Чернівці, Україна)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ТРИБУЛИ В КРИМУ (З ІСТОРІЇ ЗАГОРОДЖУВАЛЬНОГО ОЗБРОЄННЯ)

Оборона міст і замків середньовічного Криму від постійної загрози з боку кочових народів та войовничих сусідів (генуезців, греків) передбачала створення цілої системи заходів для успішного відбиття нападів. Для цього активно використовувалися і деякі військові загородження, що існували в середньовічному військовому мистецтві. Серед них особливе місце займали трибули. Трибул¹ являє собою кулю з декількох з'єднаних зіркоподібно гострих сталевих штирів, спрямованих у різні сторони. Якщо його кинути на землю, то один шип буде спрямований вгору, а інші складатимуть опору. Вони використовувалися протягом багатьох століть різними арміями під час ведення бойових дій. Проте, у численних працях з військової історії цьому виду військового спорядження не знайшлося вагомого місця². З точки зору бойового застосування, трибул є ідеальною пасивною зброєю як в умовах польових баталій, так і в гірській місцевості чи при обороні замків та фортець. Вони нескладні у своїй конструкції, дешеві і прості у виробництві, не вимагають ніяких спеціальних навичок або підготовки у використанні і водночас надзвичайно ефективні у боротьбі з ворогом.

На території Криму трибули відомі як за археологічними знахідками, так і за даними писемних джерел. У 2004 р. при проведенні археологічних розкопок на території фортеці Чембало (Балаклава) спільною експедицією Кримського філіалу Інституту археології НАН України (Сімферополь) та Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія) було вперше виявлено 3 трибули. І хоча вони були знайдені в пізніх нашаруваннях пам'ятки (XVI–XVIII ст.), дослідники одноставні в тому, що ця знахідка пов'язана з захисними діями генуезців у боротьбі з татарами та турками-османами³. Наступного року було знайдено ще один екземпляр даного озброєння⁴. Середні розміри трибулів – 4,0×4,3×3,2 см. Усі артефакти зазнали сильної корозії та частково обламани, що може говорити про їх бойове використання. Згадані фрагменти походять з культурного шару, що знаходиться біля головних фортечних воріт Чембало (внутрішня частина барбакану т.з. вежі № 2). Саме тут, напевно, розгорілася запекла збройна боротьба, в якій застосували трибули. На думку В. Мица, трибули були ефективні у боротьбі з татарською кіннотою, оскільки кочівники не підковували своїх коней, і це робило їх вразливими до цієї зброї⁵. Проте, науковець не дає роз'яснення щодо використання трибулів з Чембало. Спробуємо це зробити. В середньовічній історії твердині можна виділити три дати, що гіпотетично пов'язані з використанням загороджувального озброєння: 1423, 1434 та 1475 рр. Перші дві характеризують генуезько-феодоритські війни, що тривали на цих територіях у період 1422–1423 рр. та 1433–1434 рр. Остання

дата відноситься до часів османського завоювання Криму та генуезької Газарії.

Серед вказаних подій тільки війна 1433–1434 рр. детально описана в західноєвропейських джерелах, що дає можливість реконструювати вірогідні обставини використання трибулів. За даними щоденника падуанського хроніста Андреа Гатарі, експедиційний корпус під керівництвом Карло Ломелліно, прибувши до Чембало з метою відвоювання цієї фортеці у греків, завдав основного артилерійського удару в напрямку однієї з веж, внаслідок чого «...більша частина якої, а також і значний кусок стіни, обвалилися»⁶. Солдатам вдалося захопити одні з воріт (що частково обвалилися?) і проникнути на територію «нижньої фортеці» (*castrī inferioris*)⁷. У відповідь феодорити, відступаючи вглиб фортеці, розкидали в районі воріт трибули з метою затримати противника і вивезти з ладу його живу силу. Проте це мало допомогло, і спротив оборонців був зломлений.

Такий перебіг подій міг мати місце, хоча більшість дослідників все ж притримуються думки, що знахідки пов'язані з оборонними діями генуезців, що володіли фортецею. Лігурійські писемні джерела XV ст. говорять про поставки трибулів з Італії в Крим для посилення гарнізонів фортець. Наприклад, 19 листопада 1453 р. протекторами Банку св.Георгія було приготовлено перелік необхідного озброєння для відправки в Кафу, де значилися і поставки 10 000 трибулів (*tribulos*)⁸.

Італійцям вони були відомі ще з античних часів. Римляни запозичили цю зброю з різних елліністичних армій, які використовували тетраедри (грецька назва трибулів). У битві при Нісібісі (суч. Нусайбін, Туреччина) 217 р. римляни дали блискучу демонстрацію правильного використання трибулів у боротьбі з кіннотою парфянського царя Артабана V. Імітуючи відступ, римські солдати розкидали в пісок тисячі трибулів, які завдали непоправних втрат кінноті парфянців. Римський військовий історик і теоретик Веґецій у трактаті «Про військову справу» детально описував прийоми використання трибулів у боротьбі з кіннотою та колісницями противника: «Озброєні колісники використовувалися Антіохом та Мітрідатом і спочатку наводили паніку на римлян, проте потім вони зробили посміховище з них... Римські солдати роблять їх (колісниці) малоєфективними головним чином завдяки наступним пристосуванням. В момент початку бойових дій вони посипали поле бою трибулами, і коні, натакаючись, гинули безпомилково»⁹.

Активно використовуючись в свій час, цей трактат став популярним посібником з військової справи в середні віки, особливо між IX і XVI ст., навіть якщо деякі з його положень були застарілі для більш пізнього часу та обставин. Н.П. Мілнер відзначає, що це була «одна з найбільш популярних латинських технічних робіт з часів античності»¹⁰. Закономірним є те, що генуезці були знайомі з роботою Веґеція і добре знали трибули як у використанні, так і в конструкції. В арсеналах генуезької Кафи у 1474 р., за

описом масарій, фіксується наявність двох бочок з трибулами (tribulorum barrilia duo)¹¹. Запаси трибулів, очевидно, були і в інших генуезьких укріплених пунктах, про що свідчать знахідки з Чембало. Їх ефективне використання варто пов'язати з оборонними діями, перш за все, для перешкодження штурму фортець піхотою противника. У відкритому польовому бою на території Криму трибули не застосовувалися. Поодинокі знахідки говорять про їх локальне вживання.

Наявність у генуезців різних металевих машин не виключає можливості використання трибулів і в комплексі з цією зброєю. Свого часу Леонардо да Вінчі сконструював машини, що могли метати убік противника корзини з трибулами і розсіювати їх на ворожій території. Требує, що знаходилися на озброєнні в колоніях, можна було легко переобладнати для метання трибулів¹².

Використання трибулів у морському військовому мистецтві теж мало свої традиції. В середні віки більшість моряків на кораблях працювали босоніж, щоб не послизнутися на мокрій палубі. Під час морського бою супротивники часто закидали на палуби трибули для знешкодження екіпажів суден. Пізніше такий метод часто використовували французькі пірати, грабуючи кораблі¹³.

Загороджувальне озброєння могло використовуватися і військовими силами грецького князівства Феодоро, що часто конфліктувало з Кафою через території Готії. Досі не знайдено документальних або археологічних підтверджень цьому. Проте, трибули мали бути відомі грекам Криму. У фондах Британського музею зберігається кістяний трибул, знайдений в Криму, біля сучасної Керчі. Датують знахідку по-різному, деякі вчені – античним часом¹⁴, інші – візантійською епохою¹⁵. Свого часу Феодоро входило до складу Візантійської імперії. У візантійському військовому мистецтві загороджувальному озброєнню приділялася значна увага. Візантійці використовували трибули як у польових битвах, так і в оборонній тактиці.

Анна Комніна, розповідаючи у своїй «Алексіаді» про один з епізодів війни Алексія I Комніна з Боемундом (1107–1108 рр.), писала: «Алексій знову стягнув війська, зібрав найманців і виступив проти Боемунда, задумавши нову хитрість, щоб здолати кельтів. Заготовивши залізні триболи, він увечері, напередодні битви, велів розсипати їх на території між обома військами, там, де він очікував особливо сильного наступу кельтської кінноти. Задум Олексія полягав у наступному: триболи впинаються в ноги коней, і перший нищівний натиск латинян буде зломлений, ромейські списники, що стоять у центрі, повільно, так, щоб не наступити на триболи, відуть вперед, вдарять по кельтам і, роз'їхавшись в обидві сторони, повернуться назад, у цей час пелтасти почнуть здалека посилено обстрілювати кельтів, а лівий і правий фланги в нестримному натиску обрушаться на них з двох сторін»¹⁶.

В оборонному мистецтві використання трибулів детально описано в трактаті «De castrametatione», що регламентував внутрішній устрій та побудову візантійського військового табору. При організації табору «...кожен піхотинець повинен мати по вісім триволів (трибулів), пов'язаних тонкої мотузкою, а кожна декархія повинна мати невеликий залізний стовп, до якого прив'язується кінець мотузки тривола. Закопавши в землю стовп, потрібно їх кинути на 10 сажнів від рову. Потрібно накопати також і ям, так званих костоломок (ποδοκλάστας), набити в них загострених дерев'яних стовпів; а поруч них, для їх розпізнання, можна влаштувати маленький рів, або з викопаної землі маленькі гірки або купи каміння, щоб свої ж люди по помилці не падали туди і не терпіли ушкоджень. Слід також укріпити в землі (навколо табору) невеликі стовпчики і, зміцнивши на них мотузку, навісити на неї дзвінки навколо всього рову, щоб заховані від варті вороги чи лазутчики, натикаючись на мотузку з дзвінками, були легко розпізнані»¹⁷.

За «Тактикою Льва» по периметру табір оточувався ровом шириною в 5–6 вимірювань (кроків) і глибиною в 7–8. З внутрішньої сторони рову зводився земляний вал. Перед ровом викопувалися «вовчі ями» зі встромленими в них загостреними дерев'яними кілками – вони служили загородженнями проти кінноти. Між «вовчими ямами» розсипалися триболи, які становили серйозну перешкоду як для кінних, так і для піших загонів супротивника¹⁸.

Викладене вище дозволяє припустити, що у генуезько-феодоритських війнах за Чембало трибули могли використовувати як генуезці, так і феодорити. Знайдені трибули з не меншим успіхом можна датувати 1475 р., коли турки заволоділи всіма фортецями італійців, у тому числі і Чембало. Як відомо, вони тут зустріли значний опір з боку місцевих гарнізонів.

Таблиця 1. Трибули із генуезької фортеці Чембало, знайдені в 2004-2005 рр.¹⁹

№	Опис артефакту	Розміри (см)	Довж. нижн. шипа (см)	Його переріз (см)	Довж. верхн. шипа (см)
1	Трибул залізний. Один із нижніх стержнів зберігся повністю, кінці інших обламані. Виріб пошкоджений корозією	3,5×4,0 ×2,8	2,3	0,4×0,4	-
2	Трибул залізний. Один із нижніх стержнів втрачений, два інших пошкоджені корозією	4,0×4,2 ×1,5	-	-	3,8

3	Трибул залізний. Кінець одного з нижніх стержнів втрачений. Виріб пошкоджений корозією	4,0×4,3 ×3,2	2,3	0,5×0,5	2,7
4	Трибул залізний. Один з нижніх стержнів втрачений частково. Виріб пошкоджений корозією. Шипи чотиригранні, нижні розігнуті	4,5×3,0	2,5 (2,6)	0,5×0,5	2,8

¹ В різних країнах цей вид озброєння має свою назву: в Англії – *caltrap*, *galtrop*, *galthrap*, *galtrap*, *calthrop*, *crow's foot*; у Франції – *chausse-trape*, *ped de corbeau*; в Італії – *piede di corvo*, *tribolo*; у Німеччині – *krähenfuß*; у Сербії – *чичак*; у Японії – *makibishi*, *tetsubishi*; у Росії – *чеснок*. В античний час та в середні віки найбільш живаними були терміни «*tribulus*» та «*murex ferreus*». На Русі вони часто називалися «*рогульками* *железными*, *помётными* или *подмётными каракулями*». Сучасна назва "водяний горіх" (*caltrop*) походить від латинського *calcitrata*. Синонімом латинського *Tribulus* є сучасна латинська назва рослини *Tribulus Terrestris* (*Zygophyllaceae*), шипи якої травмують ноги і проколюють шини автомобілів.

² Спеціальних наукових досліджень з використання трибул у середньовічній Західній Європі немає. Дані західноєвропейських джерел мають фрагментарний характер і малоінформативні. Найбільшу цінність мають *візантійські*: Анна Комнина. *Алексиада* / Вступ, стаття, переклад, коментар. Я.Н. Любарського. – М.: Наука, 1965. – С. 164, 504; Прокопий Кесарійський. *Война с готами. О постройках*. – М.: Арктос, 1996. – С. 280-281; Маврикий. *Тактика и стратегия. Первоисточник сочинений о военном искусстве императора Льва Философа и Н. Маккиавелли* / Переклад с лат. капітана Цыбышева. – СПб., 1903. – С.6.244, 6.247 (джерело: Google books); Leonis imperatoris *Tactica sive de re militari liber* // PG, IX, 28. – 1863. – Cols. 800 D; Кулаковский Ю. *Византийский лагерь конца X века (De castrametatione)* // ВВ. – Т. 10. – СПб., 1903.– С. 83; *Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века* / Подгот. текста, введение, перевод и комментарий Г.Г. Лигаврина. – М.: Наука, 1972. – С. 614. *Історіографія* в основному має довідковий і часто загальний характер. *Англомовна література*: *Encyclopedia Americana. A Popular Dictionary of Arts, Sciences, Literature, History, Politics and Biography*. – Philadelphia: carey and Lea, 1830. – Vol. II. – P. 421; Stevens W. *Kansas Wild Flowers*. – Lawrence: KS Swengel, 1961. – P. 97; *Standardization of technical terminology: principles and practices*. – August, 1983. – P. 43; Carpenter J. *Pirates: Scourge of the Seas*. – New York, 2008. – P. 75; Ffoulkes C. *Arms and armament: An historical survey of the weapons of the British army*. – London: George G. Harrap and Company, 1945. – P. 131, 138; Cosman M., Jones L. *Handbook to life in the medieval world*. – New York, 2008. – P.270; Abbott J. *Histories of Cyrus the Great and Alexander the Great*. – New York, 2004. – P. 255; Nolan C. *Wars of the age of Louis XIV (1650-1715): an Encyclopedia of Global Warfare and Civilization*. – Westport: Greenwood Press, 2008. – P. 51, 68, 77-79, 433; Webb J. *Memorials of the civil war between King Charles I and the Parliament of England as it affected Herefordshire and adjacent counties*. –

- London, 1879. – V. 2. – P. 120; Nicholson W. American edition of the British encyclopedia: or, dictionary of arts and sciences. – Philadelphia, 1819. – Vol. III. – P. (не указано, див. на «Ca»); Corrick J. Life of a Medieval knight. – San Diego, 2001. – P. 96; Journal of the British Archaeological Association. – London, 1845 (1858). – V. 14. – P. 278; Harmon R. 5 000 Years of Korean Martial Arts: The Heritage of the Hermit Kingdom Warriors. – Indianapolis, 2008. – P. 212; Jacob P.L. Military and religious life in the middle ages and the period of the renaissance. – New York, 1874. – P. 66; Tunis E. Weapons: a pictorial history. – Baltimore, 1999. – P. 50-51. *Франкомовна*: Dictionnaire de L'armee de Terre ou recherches historiques sur l'art et les usages militaires. – Paris, 1851. – Т. 1. – P. 1197; Cotty G.-H. Dictionnaire de l'artillerie. – Paris, 1822. – P. 63; Gibbon E. The history of the decline and fall of the Roman empire. – Philadelphia, 1805. – Vol. 5. – P. 264.
- Италомовна*: Dizionario delle Antichita Greche e Romane / Anthony Rich. – Milano: a spese dell'editore, 1869. – Vol. II. – P. 117; Menage G. Le origini della lingua italiana: colla Giunta de' modi di dire italiani. – Geneva, 1685. – P. 480.
- Вітчизняна*: Зарубин Н. Н. Заря утренняя или вечерняя? (Из комментария к «Слову о полку Игореве») / Труды Отдела древнерусской литературы. — М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1935. – Т. 2. – С. 146; Кучма В.В. Военная организация Византийской империи: Науч. изд. – СПб.: Алетей, 2001. – С. 191, 231; Прозоровский Д.И. Опись предметов, хранящихся в Музее Императорского Русского археологического общества. – СПб., 1869. – С. 147; Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х тт. Т. 1: И–О. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – С. 79; Словарь промышленной лексики Северной Руси XV-XVII вв. / Под ред. Ю.И. Чайкиной. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2005. – Вып. 2: К-О. – С.27-28; Бобчева В. Вьоръжението на българската войска от втората половина на 9 век до подането на България под турско робство // Военно-исторически сборник. – 1958. – Т. 2. – С. 67-68.
- ³ Адаксина С.Б., Кирилко В.П., Мыц В.Л. Отчёт об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 году. – СПб.-Симферополь, 2005. – С. 39, 53.
- ⁴ Адаксина С.Б., Кирилко В.П., Мыц В.Л. Отчёт об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 году. – СПб.-Симферополь, 2006. – С. 39.
- ⁵ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. – Симферополь: Универсум, 2009. – С. 161 (прим.).
- ⁶ Колли Л. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуэзским источникам) // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – Симферополь, 1913. – Вып. 50. – С. 117.
- ⁷ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты... – С. 161.
- ⁸ Там же. – С. 236.
- ⁹ Vegetius: Epitome of Military Science / Translated with notes and introduction by N.P. Milner. – Liverpool, 2001. – P. 112.
- ¹⁰ Ibidem. – P. XIII.
- ¹¹ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII - MCCCCLXXV) / Ed. A. Vigna // Atti della societa Ligure di storia patria. – Genova, 1881. – Т. VII. – Parte II. – Fasc. II – P. 999.

¹² Алексеевко Н.А., Дьячков С.В. Требуше генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // *Laurea. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева.* – Харьков: Константа, 2007. – С. 124-135.

¹³ Carpenter J. *Pirates: Scourge of the Seas...* – P. 75.

¹⁴ Ffoulkes C. *Arms and armament: An historical survey of the weapons of the British army...* – P. 131; *Journal of the Society for Army Historical Research.* – London, 1940. – V. 19. – P. 3.

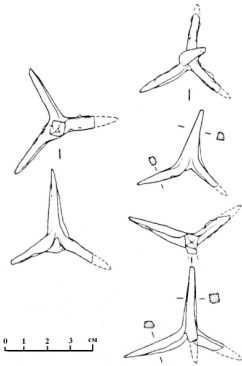
¹⁵ *Journal of the British Archaeological Association...* – P. 278-279.

¹⁶ Анна Комнина. *Алексиада...* – С. 164.

¹⁷ Кулаковский Ю. Византийский лагерь конца X века (*De castrametatione*) // *Византийский временник.* – СПб., 1903. – Т. 10. – С. 83

¹⁸ Кучма В.В. Из истории византийского военного искусства на рубеже IX-X вв. *Лагерное устройство* // *АДСВ.* – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 260.

¹⁹ Таблицу складено за: Адаксина С.Б., Кирилко В.П., Мыц В.Л. Отчёт об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2004 году. – С. 53; Они же. Отчёт об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 году. – С. 39.

Трибули з генуэзської фортеці Чембало XIV- XV ст. (прорисовки)

Посудини з «грецьким вогнем» і трибули з фортеці Ханья (X-XII ст.). Національний історичний музей, Афіни, Греція